

УДК 37 (09)(477)

**ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ УТРИМАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ В
УКРАЇНІ (20-І РР. – ПОЧ. 90-Х РР. ХХ СТ.)**

Ж.В.Лук'янчук

Анотація. У статті розглядаються основні форми утримання та виховання дітей-сиріт на основі державної політики уряду УРСР у період 20-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: діти-сироти, патронат, опіка, піклування.

Аннотация. В статье рассматриваются основные формы содержания и воспитания детей-сирот на основе государственной политики правительства УССР в период 20-х гг. – нач. 90-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: дети-сироты, патронат, опека, забота.

Annotation. In the article the basic forms of maintenance and education of children-orphan are examined on the basis of public policy of government of Ukraine in 20-ies - early 90-ies of the XX century.

Key words: children-orphan, patronage, guardianship, anxiety.

Постановка проблеми. На кожному етапі розвитку суспільства найважливішою соціальною функцією є догляд за дітьми-сиротами. Політико-економічні процеси минулого століття в Україні широко висвітлюють основні парадигми утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. Аналіз досягнень і помилок утримання та виховання дітей-сиріт у 20-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. допоможе уникнути помилок у розв'язанні цієї проблеми і сприятиме створенню наукової картини практики виховання.

Мета статті: аналіз проблеми утримання та виховання дітей-сиріт в Україні у період 20-х рр. – поч. 90-х рр. ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти теми висвітлені у низці дисертаційних досліджень. С.С.Коваленко (1954) у своїх наукових пошуках основну увагу приділяє створенню дитячих будинків, Чебай І.В. (2010) розглядає становлення і розвиток в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40-і роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.). Загалом, цих досліджень недостатньо, щоб висвітлити проблеми утримання та виховання дітей-сиріт у період 20-х рр. – поч. 90-х рр. ХХ ст.

Виклад основного змісту. У 1920 р. в Україні нараховувалося близько 300 тис. сиріт [8, 89]. Діяло 760 дитячих будинків, в яких перебувало близько 52 тис. дітей [8, 95]. Але в тому ж році дитячі установи, які знаходилися у відомстві Наркомату соціального забезпечення, переводилися в розпорядження Наркомосвіти, що свідчило про те, що поряд з матеріальним забезпеченням сиріт, держава турбується про їх освіту та виховання.

Для подолання таких негативних явищ в суспільстві Народний комісаріат освіти УРСР 1 липня 1920 р. видав Декларацію про соціальне виховання дітей. Цей документ став декларацією прав дитини, де соціальне виховання проголошувалося змістом усієї виховної роботи. Основною ідеєю цього документа стало гасло «охорона дитини» чи «охорона дитинства», що включало навчання, виховання та матеріальне забезпечення дітей. Основними завданнями, котрі ставилися перед педагогічною громадськістю, стали: організація дитячих будинків, садків, постійних трудових колоній, які поєднували єдину шкільну та позашкільну роботу з дітьми; реорганізація шкіл в дитячі клуби з майстернею, бібліотекою, студією, їдальнею, в котрих дитина могла б перебувати постійно; охопити всіх дітей віком до 15 років соціально-педагогічним впливом; сприяти забезпеченню прав кожної дитини (виховання, освіта, матеріальне утримання (охорона здоров'я тощо) [1, с.106-110].

Основним типом дитячого закладу, або, користуючись тогочасною термінологією, «формою соціального виховання», став дитячий будинок. Окремі виховально-освітні заклади (дитячий садок, школа, позашкільний заклад) повинні були злитися в «єдиний соціальний організм» — дитячий будинок, де б дитина перебувала протягом усього «соцвихівського» віку (від 4 до 15 років).

Політика УРСР щодо соціального виховання мала продовження в Кодексі законів про народну освіту, затвердженому Президією ВУЦВК у 1922 р. У Кодексі законів про народну освіту було закладено нормативно-правову базу організації та діяльності дитячих закладів соціального виховання.

Кодекс законодавчо закріпив усі теоретичні й практичні напрацювання українських освітян, надав їм статусу юридичної норми. Він визначив такі типи навчально-виховних закладів: дитячий садок (для дітей 4-8 років), трудова школа (для дітей 8-15 років), дитячий будинок (для дітей 4-17 років). Передбачалося відкриття виховних установ для малолітніх правопорушників, а для дітей з фізичними вадами – спецшкіл. Кодекс визначив мету виховання й освіти. Вона полягала у формуванні нового покоління людей соціалістичного суспільства з матеріалістичним світоглядом, з психологією колективіста, з ґрунтовною і необхідною для суспільства кваліфікацією. Виховання, освіта мали сформувати людей, здатних підтримувати диктатуру пролетаріату, знищити класове і створити нове суспільство, бути провідниками ідей комунізму [2].

Відповідно до Кодексу, соціальне виховання – виховна система, основним методом якої є «колективне виховання, засноване на єдиному активно-творчому процесі».

У Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей та Кодексі законів про народну освіту передбачалося розгортання відповідних установ, як-от:

- майданчики різних типів, що мали функціонувати переважно в літній період, вилучати дітей «з вулиці», організувати їхній побут;
- дитячий садок, школа-клуб неповного дня;
- денний дитячий будинок, дитячий садок або школа повного дня;
- дитячі будинки, які мали взяти на себе влаштування, харчування, навчання дітей;
- дитячі містечка (об'єднані дитячі будинки);
- заклади та установи охорони дитинства (розподільники, приймальники тощо);
- заклади для дефективних дітей.

Кодекс став гарантом соціального захисту дітей-сиріт до досягнення ними самостійності. У ст. 181 дитячі заклади зобов'язані організувати майстерні, де буде можливість набуття трудових умінь та навичок для подальшого здобуття професії. Встановлення патронату та організація працевлаштування для дітей, котрі не потрапили в установи професійної освіти, закріплюється у ст. 193 [2].

Отже, на початку 20-х рр. Декларацією Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей та Кодексом законів про народну освіту була закладена правова база системи соціального виховання, що

було спрямовано на подолання правопорушень дітьми-сиротами.

27 січня 1921 р. президією ВЦВК прийнято рішення про створення Комісії з поліпшення життя дітей з метою відходу від формально-адміністративних методів виховання, до складу якої ввійшли представники від наркоматів праці, освіти, здоров'я, ВЧК, профспілок. Завданнями Комісії стали: допомога дитячим будинкам, право законодавчої ініціативи та контроль за виконанням постанов центральних і місцевих органів охорони дитинства. Місцеві органи диткомісії створені не були, робота на місцях проводилась уповноваженими особами [5, 14].

Голод 1921-1922 рр. обумовив подальший напрямок роботи органів Наркомосвіти УСРР щодо подолання проблем сирітства. Так, у 1922 р. кількість дітей, які потребували державної допомоги, досягло 2 млн. [6, 14]. Через брак державного фінансування голод охопив дітей, які перебували в інтернатних закладах. Відбувалось щомісячне скорочення норм харчування. Неможливість держави забезпечити повною мірою утримання дітей в інтернатах обумовило пошук додаткових шляхів утримання та виховання дітей-сиріт, що призвело до передачі їх на індивідуальний і колективний патронат.

У 1923 р. 35 тис. дітей перебувало під індивідуальним патронатом [6, 15]. Введення інституту патрунування органами влади зумовило: поліпшення харчування дітей дитячих будинків у зв'язку з їх передачею громадським організаціям; звільнення державних коштів для допомоги дітям, не влаштованим в інтернатні заклади; забезпечення належних умов існування та виховання безпритульних дітей, влаштованих у міських та селянських родинах. Система патрунування не була направлена на забезпечення дітей-сиріт сімейним оточенням, а вбачалось лише полегшення тягара держави.

У період 1923-1924 рр. РНК та ВУЦВК було прийнято ряд постанов: “Про боротьбу з дитячою безпритульністю” від 12.04.1923 р., “Про забезпечення дітей-сиріт” від 20.04.1923 р., “Про безпритульних підлітків, що перебувають у дитячих будинках” від 21.11.1923 р., “Про боротьбу з дитячою безпритульністю” від 12.04.1923 р., “Про порядок догляду за організацією та діяльністю комісій у справах неповнолітніх” від 21.04.1924 р., “Про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання Народного Комісаріату освіти” від 07.06.1924 р. За допомогою цих нормативних актів було привернуто увагу урядових та громадських органів до проблеми сирітства.

Відповідно до Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану, прийнятого 31 травня 1926 р. на 3-й сесії ВУЦВК, закріпилась розгалужена державна система опіки та піклування над дітьми-сиротами, яка мала таку структуру:

В центрі – а) Народний Комісаріат Соціального Забезпечення; б) Народний Комісаріат Праці – через Головне Управління Соціального Страхування; в) Центральна опікунська рада.

На місцях – а) Інспектури соціального забезпечення округових виконавчих комітетів; б) Інспектури соціального забезпечення при районних виконавчих комітетах; в) міські, селищні та сільські ради; г) округові каси соціального страхування; д) уповноважені округових кас соціального страхування та страхові пункти; е) транспортні страхові каси.

Із громадських організацій, що за своїми статутами беруть на себе обов'язок піклуватися сиротами, є: 1) на селі – сільські товариства взаємодопомоги; 2) в містах і селищах – товариства взаємодопомоги і товариства допомоги в містах і селищах; 3) товариство Українського Червоного Хреста; 4) каси взаємодопомоги членів промислово-кредитових і промислових кооперативних товариств (артілей).

Окремі особи [3, 12].

Інститут усиновлення, узаконений Кодексом законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану, делеговано опікунським установам. Регламентовано питання підстави набуття дитиною статусу дитини-сироти. Відзначалося, що сирітство “натурально” настає після смерті обох батьків дитини, а також і в тих випадках, коли батьків буде визнано судом безвісно відсутніми, оголошено померлими або позбавлено батьківських прав [3, 9].

Обов'язки опікунів і піклувальників прирівнювались до батьківських за виключенням утримання дітей. Підопічних сиріт утримували із прибутку від належного їм майна, на кошти власне майна або на кошти, одержуваних ними пенсій і допомоги. Також в законодавчому порядку достатня увага приділялась праву дітей-сиріт на навчання. Так, опікуни повинні дбати про виховання й навчання неповнолітніх підопічних. Діти, які досягли 8 років, обов'язково мали відвідувати трудові школи. Невиконання цієї вимоги закону давало підставу притягувати опікунів (піклувальників) до кримінальної відповідальності. Мірою покарання могло бути засудження до трьох місяців примусових робіт або штрафу у розмірі до 300 карбованців [4, арт. 202]. Таким чином гарантувалося дітям-сиротам здобуття мінімальної освіти.

У результаті колективізації, голодомору 1932-1933 рр., репресій виникла нова хвиля сирітства. Доля дітей, батьки яких були репресовані, – це особлива сторінка нашої історії. Трагедія цих дітей

полягала в тому, що вони раптово залишалися без батьків і належали до особливої категорії дітей. Їх не дозволялось віддавати під опіку родичам, єдиний шлях – дитячий будинок. У свідоцтві про народження, з яким така дитина опинялася у дитячому будинку, графа "мати" й "батько" була порожня, дітей цього контингенту схиляли до відмови від засуджених батьків.

За обставин, коли держава вкотре опинилась безсилою у розв'язанні питання утримання та виховання дітей-сиріт, знову делегуються функції з влаштування й утримання дітей-сиріт окремим громадянам у вигляді правового інституту – патронату. Положення від 11 червня 1940 р. "Про порядок патрунування дітей у колгоспах та родинах трудящих", затверджене Постановою РНК УРСР № 831, діти-сироти віддавались на патрунування в родини трудящих і до колгоспів з метою забезпечення належного утримання та виховання.

За роки Великої Вітчизняної війни чисельність дітей-сиріт значно збільшилась. На кінець 1945 р. лише дітей загиблих фронтників нараховувалось понад 17 тисяч, для яких було додатково відкрито 120 дитячих будинків. Необхідно було створити належні умови для життя й навчання дітей, які залишилися без батьків [13].

Досить поширеним явищем на той час було заснування освітньо-виховних закладів інтернатного типу при колгоспах, промислових підприємствах на кошти профспілок, комсомольських і партійних організацій, міліції тощо, а також передача дітей-сиріт на виховання у родини. Так, за 1941-1944 рр. під опіку потрапили 217 тисяч дітей-сиріт [13].

Рада Народних Комісарів Союзу РСР видала постанови РНК УРСР від 24 липня 1945 р., у якій зобов'язала Раднаркоми союзних і автономних республік, органи місцевої виконавчої влади "під особисту відповідальність перших керівників забезпечити облаштування й навчання дітей, які залишилися сиротами або загубили батьків під час евакуацій та повернення на попереднє місце проживання" [6, с. 154].

Патрунування дітей у родинах трудящих здійснювалось на добровільних засадах за договорами останніх з відділами народної освіти.

Нормативно-правове закріплення мали питання, пов'язані з особами, які бажали прийняти дітей на виховання. Виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих разом із відділами народної освіти здійснювали перевірку умов родин, що засвідчувалося відповідним актом. Заборонялось віддавати дітей-сиріт на патронат у родини, якщо: а) плата за патрунування була б основним джерелом для існування родини; б) серед членів родини є алкоголіки, наркомани або психічно хворі; в) серед членів родини є хворі на гострі та інфекційні хвороби або хворі на епілепсію; г) громадяни відповідно до Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану не мають права бути опікунами.

Згідно з Положенням, патрунування здійснювалось до досягнення дітьми 14 років, після чого їх влаштовували на самостійне життя. Колгоспи та виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих сприяли їм у вступі до навчальних закладів або працевлаштуванні. При переході на самостійне життя передбачалась кожному патрунованому одноразова грошова допомога з місцевого бюджету.

Згідно з Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 28 грудня 1953 р. "Про стан влаштування дітей-сиріт на патронат і під опіку в УРСР", Міністерство освіти УРСР, Міністерство охорони здоров'я УРСР зобов'язувались поліпшити організацію роботи зі своєчасної передачі на патронат дітей-сиріт, здійснення педагогічного й медичного нагляду за станом утримання і виховання дітей-сиріт. Контроль за своєчасною видачею колгоспами продуктів харчування та матеріальної допомоги на утримання дітей-сиріт, які перебували на патронаті в родинах та в загальноколгоспних патронатах, здійснювалось виконкомом обласних Рад депутатів трудящих та Міністерством сільського господарства УРСР [12].

Контроль за охороною і збереженням належного дітям-сиротам майна, використанням за призначенням коштів, виділених державою на утримання патрунованих дітей, покладался на Міністерство юстиції УРСР та прокуратури УРСР.

У 1956 р. рішенням Уряду для дітей-сиріт, дітей матерів-одиначок, інвалідів війни й праці, пенсіонерів почали створюватися школи-інтернати. За 1959-1965 рр. усі дитячі будинки були реформовані на школи-інтернати [6, с. 144].

У 1968 р. Союзом РСР і союзними республіками законодавством про шлюб і сім'ю був виключений інститут патронату із сімейного права. Таке рішення тлумачилося тим, що зникла необхідність громадської допомоги у подоланні дитячої безпритульності.

Новий пік соціального сирітства припав на кінець 80-х – початок 90-х рр. Зміни, що відбулись у соціально-економічному та політичному житті держави, проведення реформ, які хворобливо відобразились на житті родини, призвели до значного збільшення кількості дітей, котрі залишились без батьківського піклування, а саме: бездоглядні та безпритульні діти, малолітні бомжі, діти-жебраки. Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Україною у 1991 р., поклала початок реформування

державної системи опіки й піклування в напрямку сімейних форм утримання та виховання таких дітей-сиріт.

Утримання та виховання дітей-сиріт відбувалось шляхом охоплення безпритульного дитинства дитячими будинками соціального забезпечення, а пріоритетною формою як такою, що найкращим чином відповідала духу того часу, проголошувалось суспільне виховання. Діти, позбавлені батьківського піклування, мали можливість зростати в сімейному оточенні й набувати навичок, необхідних для дорослого життя. На жаль, держава в інституті патронування бачила лише тимчасовий захід у вигляді громадської допомоги, направлений на остаточне подолання дитячого сирітства.

Література

1. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей : Прийнята НКО УСРР 1.07.20 р. // Антологія педагогической мысли Украинской ССР. – М. : Педагогика, 1988. – С.106-110.
2. Кодекс законів о народном просвещении : Утвержден Постановлением ВУЦИК от 25.10.22 г.; введен в действие Постановлением ВУЦИК от 22.11.22 г. СУ Украины. – 1922. – № 49. – 729 с.
3. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадського стану УСРР: Затв. Постановою ВУЦВК від 31.05.26 р. // 33 України. – 1926. – № 67-69. – С.440.
4. Кримінальний Кодекс УРСР: затв. 8 червня 1927 р.: Офіц. текст із зм. і доп. на 1 листопада 1949р., з постат. матеріалами і дод. / Міністерство юстиції УРСР. – К. : Держполітвидав УРСР, 1949. – 167 с.
5. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с.
6. Лиханов А.А. Дети без родителей : Кн. для учителя. – М., 1987. – 271 с.
7. Отчет детсекции помощи голодающим детям. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 536, арк. 14-28.
8. Отчет о деятельности Ценсовзедета и губсовзедетов за 1920 год. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 578, арк. 89-95.
9. Про боротьбу з дитячою безпритульністю: Постанова ВУЦВК від 12.04.23 р. // СУ України. – 1923. – № 45. – С. 566.
10. Про порядок догляду за організацією та діяльністю комісій в справах про недолітніх: Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 21.01.24 р. // 33 України. – 1924. – № 4-5. – С. 25.
11. Про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання народного комісаріату освіти: Постанова РНК УСРР від 07.06.24 р. // СУ України. – 1924. – № 13. – С. 126.
12. Про стан влаштування дітей-сиріт на патронат і під опіку в УРСР: Постанова РНК УСРР від 28.12.1953 р. // СУ України. – 1924. – № 13. – С.131.
13. Списки дитячих будинків за станом на 01.01.1946р. – ЦДАВО, ф. 166 оп. 15 № 75, арк. 1-4.